

Populizmus és emlékezetpolitika egy 1948-as centenáriumi kötet kapcsán

Az alábbi tanulmány¹ a Szabó István által szerkesztett, s 1948-ban megjelent, „A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848–49” című kötet kapcsán kívánja körüljárni a populizmus és emlékezetpolitika néhány összefüggését.²

„A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1848–49” című kötet az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 1948-as centenáriumára készült, illetve jelent meg. A kötet megjelenésének körülményeit, a közreműködő szerzőket már több tanulmány is tárgyalta³, elemezte, így ennek behatóbb analizésére itt már nincs szükség. Elég annak felidézése, hogy a kötet ellen széleskörű támadás indult, mivel 1948-ban vagyunk, ekkor történik meg a kommunista-sztálinista hatalomátvétel, s ezzel párhuzamosan a magyar történettudomány ún. „gleichschaltolása”.⁴ A kötet fő támadói a Társadalmi Szemlében Balázs Vera és Tibor voltak, de súlyos kifogások merültek fel a Valóságban, részben a Századokban, illetve debreceni helyi lapokban, itt Csabai Tibor tollából.⁵ Szabó István a támadásokra részletes választ írt, amelyet el is küldött a Társadalmi Szemle főszerkesztőjének (Fogarasi Bélának), aki azonban azt nem közölte le, s csak jelen sorok szerzője publikálta ezt az Aetas 2000-es évfolyamában.⁶

Szabóék ellen többféle vád fogalmazódott meg, így a támadók egyfajta civis apológiáról beszéltek, volt aki (Csabai Tibor) pozitívizmussal vádolta a kötetet⁷, amelynek szerkesztői az adatok tömege mögé bújva nem hajlandók az igazi „objektivitás”-ra, azaz a pártosság, a dolgozó nép érdekeinek érvényesítésére. A támadók szerint Szabó István és társai tulajdonképpen az ellenforradalmi békepárttal azonosították magukat, mert annak politikáját mentegették, míg a forradalom igazi alternatíváját képviselő baloldali flaminókról (Madarász testvérek, Táncsics) ironikusan, alkalmanként gúnyosan nyilatkoztak.⁸

A kötet körüli hercehurca (illetve Szabó István és társai egyenesen meghurcoltatása) történetéhez még hozzátartozik, hogy a Magyar Történelmi Társulat 1949-ben vándorgyűlést szervezett Debrecenben. A vándorgyűlés egyik (talán legfőbb) célkitűzése az volt, hogy Szabót és társait „tetemre hívják”, nézeteikkel való szembesülésre, illetve önkritikára, s azok visszavonására kényszerítsék.⁹

Az ülésen végül két előadás hangzott el, az egyiket a nem sokkal később (persze nem emiatt) kivégzett Sólyom László tartotta a szabadságharc bukásának katonai okairól, nagyrészt igazodva a megkívánt narratívához, s főként a belső árulók szerepét emelve ki ebben.¹⁰ Szabó István előadása szintén a szabadságharc bukásának okait elemezte (ezt is jelen sorok szerzője publikálta először, 2006-ban). Szabó többféle körülményre hívta fel a figyelmet, így az ország elmaradott iparára és gazdaságára (ami persze a Habsburg gyarmatosító politika következménye volt szerinte), a küzdelem szervezetlenségére, a nem kielégítő katonai bázisra (fegyverek hiánya stb.), a kedvezőtlené vált külpolitikai helyzetre – de belső árulásról nem beszélt, s lényegében fenntartotta a korábban megjelent kötetben vázolt nézeteket.¹¹

Igen fontos adalék mindehhez, hogy a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének egy másik helyiségében kellett volna valószínűleg a tulajdonképpeni önkritikának megtörténnie, azaz annak, hogy Szabó „hamut hintsen a fejére”¹². Szabó tartott is itt egy igen szubjektív hangvételű, általában a történetíró szerepét, feladatát, szubjektívizmusát, illetve ezen belül saját pozícióját boncolgató előadást, amely egyfajta hitvallásként,

credo-ként értelmezhető.¹³ Ebben pozícióját akként összegezte, hogy történetírásában a *nép* érdekeit képviseli, parasztokról, zsellérekről ír legfőképpen, ő maga is ebből a rétegből származik, s a továbbiakban is ennek szolgálatát tekinti legfőbb feladatának.

„A történetkutatónak a korunk kérdései irányában való pozitív állásfoglalása többé-kevésbé kifejezésre jut már tárgyválasztásában is. Nálam ez az állásfoglalás úgy jutott kifejezésre és kifejezésre jutott nem csupán újabban, hanem kezdettől fogva, hogy a *nép*¹⁴ történeti élete felé fordultam. Szerény történetírói munkásságomnak java része a társadalomnak szólt és pedig múltbeli magyarságunk legmélyebb *népi*¹⁵ rétegének, parasztnak zsellérének. Sorsuk kérdéseire kerestem a feleletet, kerestem csak úgy, ahogy erőim arra képessé tettek, és ahogy felismerni véltem a végső posztulátumot, a tárgyilag igazat... a történetkutató munkája nem valami önmagában befejezett és ön maga körül forgó munka, nem önmagáért űzött kedvtelés. A történetkutató szolgál vele a közösségnek, a népének az emberi haladásnak. Magam ezt a szempontot sohasem óhajtottam szem elől téveszteni.”¹⁶

Hozzá lehet még fűzni a fentiekhez, hogy Szabó Istvánt még többször minősítik *narodnyik*, egyfajta népi ideológiát képviselő történésznek, minden esetben negatív, sőt alkalmanként kifejezetten támadó és elítélő felhanggal.¹⁷

Az egyik ezek közül Sándor Pál 1954-es kritikája,¹⁸ amelyben a szerző azonban nem a népi írók, hanem a Horthy fasizmus „népi egység”-ét hirdető ideológiájának szószólójaként értékeli Szabót (egyértelműen az „Úr és paraszt a magyar élet egységében” című kötetre, pontosabban Szabó ott publikált tanulmányára hivatkozva).

A másik példa az 1960-as évekből való. Ekkor Szabó István lektorként keveredik vitába Sági Vilmossal, aki a 16–18. századi társadalmi viszonyokat elemezve (a fő probléma a mezőgazdasági munkásság kérdése) Szabót osztályhamisítással vádolja, amely szerinte „*narodnyik*” szemléletével van összefüggésben.¹⁹

Joggal tehető fel a kérdés: valóban jelentős szerepet játszott-e Szabó István szemléletében a nép gondolata, illetve, hogy miképpen értelmezhető mindez történeti munkáit illetően?²⁰

Hogy Szabó gondolatai közel állottak egyfajta népi szemlélethez, sőt alapvetően egy kifejezetten a népi nemzet gondolatán alapuló koncepció állt nézeteinek háttérében, az egyértelműen kiderül 1945 előtt folytatott népiségtörténeti tanulmányaiból, különösen 1943–44-es cikksorozatából, amely eleve a népi szemlélet egy orgánumban, a Várkonyi Nándor szerkesztette „Sorsunk” című folyóiratban jelent meg, „Nemzetszemlélet és magyarságtudat” címmel.²¹ A cikksorozatban Szabó három nemzetfogalmat különít el: a 19. századig regnáló, de már Kézai Simon idején megfogalmazódó, illetve Werbőczy nézeteiben betetőzést, de mindenképpen jogi kodifikációt nyerő *rendi* nemzetfogalmat. Ez a nemességet tekintette a nemzet kizárólagos képviselőjének és hordozójának, s Werbőczy-hez kötődik az ennek alapját képező plebs és *populus* közötti különbség megfogalmazása (a nemesség ez utóbbi reprezentánsa).²² A 19. század a *politikai nemzet* fogalmának a megjelenése és uralkodóvá válása, amely különböző képviselőikön és fozkozatokon keresztül az Eötvös–Deák-féle 1868-as nemzetiségi törvényben jut expressis verbis kifejezésre, illetve egyfajta tetőponthoz.²³ Szeffkú Gyula számára ez jelentette a magyar „politikai génusz” kifejeződését és hovatovább „csúcsteljesítmény”-ét.²⁴ Szabó István ezzel azonban nem ért egyet, mert szerinte ez elhomályosította azt a tényt pl., hogy a történelmi Magyarországot etnikai szempontból különböző egyéniségek alkotják, s megfelelkezik a magyarság népi szempontból történő védelméről és önépítéséről, ami végső soron a trianoni katasztrófát készíti elő.²⁵ Szabó számára a két világháború között (illetve a II. világháború alatt) a *népi* nemzet gondolata, sőt történetpolitikai

programja (egyenesen víziója) az aktuális, amelynek persze részben Szekfü is a propagátora, vagy pl. Horváth János az irodalomtudományban, Györffy István a néprajzban, illetve Bartók Béla és Kodály Zoltán a zenében.²⁶ Legmagasabb szinten azonban Szabó szerint Mályusz Elemér fejt ki ennek programját a népiségtörténeti kutatásokban,²⁷ illetve az ennek organonjaként értékelhető (viszont heves vitát kiváltó) „A magyar történettudomány” című könyvében 1941-ben (illetve 1942-ben)²⁸.

„A népiség szemlélete tudatos programmá s a népiségtörténet a magyar történetírás új tárgykörévé mégis Mályusz Elemér kezdeményezésében lett. Mályusz már teljes mértékben levonta a nagy forduló következményeit. Kitűnt, hogy az emberek nemcsak állampolgárok voltak, – írta Mályusz – hanem ezt megelőzőleg vallási, kulturális, faji és nemzeti közösségek részesei is, s a kutatás súlypontját egyenesen a népiség története felé kívánta tolni.²⁹ [...] Mályusz nem elégedett meg az elméleti alapvetéssel, hanem megküzdve a nehézségekkel, elvégezte a szervező munkát is. Neki köszönhető, hogy ma már a magyar népiségtörténet számos kérdésében tájékozódni tudunk s hogy egyre több történeti tanulmány tárja fel a magyar népiség történetének további részleteit, főleg a magyar településrendszer kialakulását s az első települők s a később érkezettek viszonyát.”³⁰

Természetesen Szabó nem kizárólag ebben az írásában járja körül a népi nemzet fogalmát, s talál utat a népi szemléletű/gyökerű ideológiához. Egy másik, valószínűleg szintén az 1940-es évek közepe körül (de mindenképpen 1945 után) készült, szemléleti alapokat feszegető írásában („Parasztságszemléletünk alakulásáról”)³¹ a paraszti problematika felbukkanását a 18. századra, Bél Mátyás, Tessedik Sámuel és Berzeviczy Gergely időszakáig és műveiig vezeti vissza.³² Az ő reális szemléletüket, így Szabó, a 19. század második felében egyfajta parasztromantika, Gárdonyi Géza és Tömörkény István Göre Gábor-os paraszti idillje váltotta fel, amihez Beöthy Zolt irodalomszemlélete társult.³³ Utóbbi a „volgai lovas” metaforában a magyarságot a nemességgel azonosította, s – Kézaihoz hasonlóan – a parasztságban főként a még honfoglalás idején alávett, szláv szolgarétegek tkp. véletlenszerűen összeverődött utódjait látta.³⁴ A reális parasztszemlélet a két világháború közötti időszakban tört utat, elsősorban a népi írók megközelítésében, akiknek mozgalmából a Soli Deo Gloria, a Bethlen Gábor Kör vagy a Sarló tevékenységét emeli ki mindenekelőtt Szabó.³⁵

Joggal kérdezhetjük a továbbiakban: tulajdonképpen mi is ennek a Szabó István gondolataiban olyan központi szerepet játszó népi nemzetfogalomnak a tartalma? (Elsősorban persze az itt főként tárgyalt időszakra, lényegében az 1940-es évekre vonatkozóan.)

A kérdés megválaszolásában kulcsszerepet tulajdonítok Szabó egy 1947-ben készült lektori véleményének, amelyet Szabó egy akkor készült új Magyarország történeti összefoglalóról fogalmazott meg.³⁶ A könyv címe „A magyar nép története” volt,³⁷ s szerzőinek sorába tartozott Spira György, az 1948-as Szabó ellen intézett támadások egyik „aktora”, valamint Heckenast Gusztáv, Lukács Lajos, Karácsony Béla. Szabó a véleményben különböző kérdéseket kifogásolt,³⁸ legfontosabb, elvi jelentőségű megállapítása azonban a címre vonatkozik. A kötet a magyar nép történetéről beszél. Ez azonban Szabó szerint leszűkítené a magyarság történetét a közelebről egyébként sem meghatározott alsóbb társadalmi rétegek történetére. Szabó véleménye az, ezzel szemben, hogy a magyarság története ennél lényegesen szélesebb horizontot kell, hogy felöleljen, s javaslata az, hogy változtassák meg a címet a magyarság történetére (amely magában foglalná a nemzeti-állami elemeket hordozó tartalmat is).

„Végül nem tudom megjegyzés nélkül hagyni, hogy a tanterv a II–IV. osztály anyagával kapcsolatban a »magyar nép történeté«-ről³⁹ szól. A »nép« lehet: 1./a magyarság egésze, amikor nemzeti és állami tartalma nélkül tekintjük, 2./társadalmi hangsúllyal az

alsóbb társadalmi rétegek foglalatja. Ha a »magyar nép« történetét az előbbi értelemben tekintenék a magyarság történetének, egy fejlődésileg alacsonyabb fokon szemlélnék magunkat⁴⁰. Ha az utóbbi értelemben fognánk fel, lemondanánk a magyar történelem egységéről, a történetformáló erők helyes egybefogásáról⁴¹. Nyilvánvaló, hogy a tervnek egyik sem lehet a célja, hanem a magyar nép története alatt a magyar történelem egészét kívánja érteni. Akkor pedig miért nem beszélünk továbbra is őszintén, a tartalomnak megfelelően a »magyarság«, vagy »Magyarország« történetéről, sőt még inkább egyszerűen és nemesen: magyar történelemről⁴². Ha valahol, akkor éppen az iskolában van szükség igaz és tiszta fogalmakra.⁴³

De utalhatunk e problémával összefüggésben Szabó népiségtörténeti tanulmányainak egyikére is, amelynek címe „Az asszimiláció a magyarság történetében”.⁴⁴ Ebben Szabó a magyarországi asszimiláció kérdésének majd ezer, de mindenképpen több évszázadra kiterjedő problematikáját tekinti át, s ebben két alapvető korszakot különböztet meg: a középkort, amelyben mindenekelőtt az asszimiláció természetes tényezői (népességszám, vallás, letelepedés stb.) játszanak alapvető szerepet; illetve az újkorit, amikor egyre inkább előtérbe kerülnek a mesterséges, gyakran állami tényezők nyomására végbemenő asszimilációs folyamatok (Szabó nem egyszer a „grammatikailag egységes Magyarország” programjáról beszél).⁴⁵

Szabó ebben a vonatkozásban meglehetősen negatívan ítéli meg a városokat, illetve a városokba történő migráció jelenségét, mert ez több szempontból a magyarság felhígulását eredményezi, különösen a középosztályt illetően. Szabó ezzel szemben – Szabó Dezső, s általában a népiek nézeteihez közel állva⁴⁶ – a falu pozitív szerepét emeli ki, amely a magyar hagyományok és értékek továbbvívője és őrzője.

Ebben a „felhígulás”-ban különösen negatívnak gondolja a szerinte gyökértelen, világpolgári szempontokat érvényesítő nemzetközi elkötelezésű munkásosztály (szociáldemokrácia) és a polgári liberalizmus ideológiáját. Ezeknek elvi alapját lényegében szintén egy *nép*-fogalom képezi, népen azonban nem az alapvetően minden magyar egységének igényét magában rejtő *populus*-t, hanem a csupán az alsóbb társadalmi rétegekre korlátozódó *plebs*-et értették.⁴⁷

„Míg a világpolgárság elsősorban értelmiségi osztálybeliek világnézete volt, addig a városok ipari munkássága a történelmi materializmus tanait követve és a munkásosztály nemzetközi érdekközösségének alapjára helyezkedve, tett magáévá olyan világnézetet, amelyben a néppel – nem a plebszel, hanem a *populus*-szal – való közösségnek nem volt helye. A történelmi materializmus nem ismerte el a népek megformáló és megtartó erőinek szerepét, a történelmet gazdasági érdekek és társadalmi osztályok küzdelmének képletére egyszerűsítette le. Városaink gyorsan növekvő munkástömegeiben, melyek a falusi parasztság fiaiból sorozódtak s itt egykori népi világuktól gyökértelenül elszakadtak, könnyen lett úrrá ez az anyagelvű és nemzetközi társadalomszemlélet s lelkében a néptudat tartó erői is hamar meglapultak. Magyarosodó városainkban a környezet, a gazdasági és társadalmi élet természetesen működő erőinek hatása alatt a nem-magyar eredetű munkásréteg nagy mértékben simán asszimilálódott a magyarsághoz, de ez a magáévá tett magyarság pusztá formá volt számára, amely szükséges az élethez. Nemzetközi alapon álló munkáságunknál a hanyatló magyar gondolat menedékre nem találhatott.”⁴⁸

Összességében elmondható, hogy 1948/49-ben Szabó Istvánt alapjában egy az ún. népi demokrácia elveit megtestesítő szemlélet jegyében támadták. Szabó fogalmi rendszerében ez a *plebs* értelemben vett nép fogalmára épített, amelyet ő leszűkített értelműnek tartott (s amely valójában a diktatúra kiépítését szolgálta).⁴⁹ Szabó (bizonyos módosításokkal) élete végéig ragaszkodott egy szélesebb értelemben vett, s így

nyitottabb, demokratikusabb elemeket tartalmazó nép-fogalomhoz, amelyet a *populus* fogalmában talált meg (főleg 1945 előtt), s amely így gyökeresen különbözött támadói populizmusától. Ez a *populus* fogalom lényegesen eltért a Horthy-rendszer „népi közösség” fogalmától, bár problematikus (pl. antiliberális) vonatkozásai – akár Mályusz Elemér kapcsán is⁵⁰ – bőségesen voltak, hiszen inkább az ennek ellenzékéül szolgáló népi mozgalom centrumával (Németh László, Illyés Gyula) kvadrált.⁵¹ Utóbbi egyúttal a Rákosi-rendszer ellenzéke is volt, tehát nép-fogalma, „populizmusa” szemben állt azzal, s demokratikusabb tartalmakat hordozott.⁵²

Végeredményben – úgy gondolom –, a *rusticus* az a kategória,⁵³ amelyben Szabó István plebs és *populus* közötti fogalmi feszültségének problémája feloldható. A *rusticus* fogalmát leginkább egy 1965-ös tanulmányában járja körül Szabó („Jobbágyság, parasztság”),⁵⁴ de a fogalom „nyomelemei” már számos korábbi írásában fellelhetők. Így pl. „A jobbágy megnemesítése”-ben (1941), „A parasztság rétegződése a középkor végén”-ben (1948), illetve 1948-as kötetének egyéb tanulmányaiban,⁵⁵ sőt 1947-es, „A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában” című könyvében, sőt még az 1960-as években publikált demográfiai tanulmányában is.⁵⁶

Ezeknek egyik fő konklúziója, hogy a parasztság már a középkorban is rétegzett volt, azaz számára számos emelkedési lehetőség nyílt,⁵⁷ városba költözhetett (vagy szökhetett), nemessé is válhatott, hajdú és végvári katonai privilégiumot szerezhett, birtoklási joggal is rendelkezhetett, s különböző utakon (manumissio, inscriptio, exemptio, taxa) megválthatta magát jobbágyi helyzetétől.⁵⁸ A 18. századtól kezdődően pedig a magyar Alföld legjelentősebb települési formája a tanya lett, amely minden problematikus volta ellenére (racionális gazdálkodás esetleges fogyatékosai, stb.) az „amerikai utas”, nagybirtokot nem ismerő szabad paraszti alternatíva letéteményese volt.⁵⁹

Szabó mindezen, az emelkedést megtestesítő, a szabad paraszti státuszt megcélzó rétegek egyfajta összesítő fogalmaként/kategóriájaként jelöli meg a *rusticus* kifejezést, ami egyúttal egy a – nézetem szerint – szemléletében alapvető szerepet játszó „harmadik utas” koncepció vezérfogalma, vagy vezérmotívuma volt.⁶⁰

Ezzel azonban ismét a populizmus gondolatában alapvető szerepet játszó népi ideológiához jutunk, amelynek hatását Szabó nézeteire már több tanulmány is kiemelte⁶¹, s amelynek alapvető irányzataiból Szabóra minden bizonnyal annak már említett centruma, azaz Németh László, Illyés Gyula, Veres Péter lehetett legnagyobb hatással (alkalmanként Erdei Ferenc), s amelynek kortárs egyetemi propagátora Karácsony Sándor volt,⁶² a történettudományban pedig Hajnal István (később Szűcs Jenő és Varga János) közelíthető leginkább ehhez a koncepcióhoz.⁶³

JEGYZETEK

- 1 Az írás alapja a „Populizmus és emlékezetpolitika” című konferencián (MTA Történettudományi Intézet – Wesley János Főiskola, Budapest, 2019. december 13–14.) elhangzott előadás.
- 2 *A szabadságharc fővárosa, Debrecen, 1849. január–május*. Szerk. Szabó István. Debrecen, 1948.
- 3 Orosz István, „Egy centenáriumi kötet kálváriája.” in „*A szabadságharc fővárosa Debrecen*”. 1998. (Reprint kiadás.) 597–609.; Módy György, „Egy centenáriumi kötet »kiátkozásának« törté-
- 4 netéhez”, *Debreceni Szemle*, 7(Új folyam) (1999) 1.: 109–112.
- 5 Romsics Ignác, „Szovjetizált múltkutatás. A magyar történetírás gleichschaltolása, 1945–1949 [Részletek].” *Rubicon*, 22 (2011) 5.: 68–82. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc eseményeivel kapcsolatos 1948-as megemlékezésekről általában lásd Gerő András, 1998: *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1998.

- 5 Balázs Vera – Balázs Tibor, „Az 1848-as békepárt és mai ideológusai.” *Társadalmi Szemle*, 3 (1948) 12.: 823–832.
- 6 Erős Vilmos, „Szabó István körül.” *Aetas*, 15 (2000) 3.: 110–126.
- 7 Csabai Tibor, „Haladó tudományt az egyetemen is.” *Tiszántúli Néplap*, 1948. október 10.
- 8 Lásd I. sz. lábj. Valamint MTA KIK Kt., Ms 5438/64–70. „A szabadságharc fővárosa Debrecen” című kötettel kapcsolatos vita, illetve levelezés anyaga. Benne Szabó István válasza a Társadalmi Szemlének a kötet elleni támadásokra. (Az akkor nem közölt válasz megjelent: *Aetas*, 15. évf., 2000/4. 116–126.) Illetve Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49.” *Valóság*, 46 (2003) 7.: 94–108.
- 9 Erős Vilmos, „A helytörténettől a népiségtörténetig... és tovább (Szabó István Debrecennel és az Alfölddel kapcsolatos tanulmányai).” *Valóság*, 60 (2017) 2.: 19–52.
- 10 De Súlyom László előadásában Görgey-t alapvetően pozitívan értékelt. Lásd Erős, „Szabó István és 1848/49.”
- 11 *A harmadik út felé*, (Szabó István történész cikkekben és dokumentumokban.) Válogatta, jegyzetekkel ellátta és szerkesztette Erős Vilmos. „Kisebbségkutatás Könyvek.” Budapest: Lucidus Kiadó, 2006. 274–278.
- 12 Borosy András, „Emlékezés Szabó Istvánra.” in *Történeti Tanulmányok X. Szerk. Takács Péter. Debrecen: KLTE, 2003. 161–163.*
- 13 Lásd MTA KIK Kt., Ms 5439/15. Szabó István előadása a tudományos magatartásról. Közölve: *A harmadik út felé*, 2006. 278–281.
- 14 Az én kiemelésem – E. V.
- 15 Ua.
- 16 *A harmadik út felé*, 2006. 280. A korábban ismertettét körülményeknél fogva Szabó István végül – feltehetőleg – e felszólalását nem mondhatta el.
- 17 Lásd még Vilmos Erős, „’Prussian Way’ versus ’Third Road’: The Case of István Szabó in Hungary in the 1950s.” *Moving the Social*, 2022. (Megjelenés alatt.) Megjegyzendő, hogy Szabó István mellett a legjelentősebb támadásokat a történészek közül Eckhart Ferencel szemben folytatta az új hatalom. Eckhart szintén kötetet jelentetett meg a centenárium kapcsán 1848-ról. Lásd mindezekhez legújabbban Törő László Dávid, „A szellemi történet is csak az adatokból indulhat ki.” Eckhart Ferenc történészi munkásságának főbb problémái. Budapest, Ráció Kiadó, 2020. 189–191.
- 18 Sándor Pál, „A magyar agrártörténeti irodalom kritikája.” *Századok*, 88 (1954) 2–3.: 373–419.
- 19 Lásd Szabó István lektori véleménye Sági Vilmos, „A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig” című munkájáról és levélváltása az Akadémiai Kiadóval. Sági Vilmos válasza Szabó István lektori véleményére. MTA KIK Kt., Ms5440/25–29. 1964–1967.
- 20 Für Lajos, „Bevezető. Szabó István – pályakép” in Szabó István, *Jobbágyok-parasztok. Ertekezések a magyar parasztság történetéből. 7–30.* Budapest: Akadémiai, 1976; Balogh István, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában.” in Szabó István *Emlékkönyv.* Szerk. Rácz István. Debrecen, Egyetemi Kiadó, 1998. 37–52.; Erős Vilmos, „A „populus” büvöletében (Szabó István népiségtörténete az 1930-as és 1940-es években). I.” *Valóság*, 62 (2019) 3.: 59–79. II. *Valóság*, 62 (2019) 4.: 12–41. III. *Valóság*, 62(2019) 5.: 33–58.
- 21 Szabó István, „Nemzetiszemlélet és magyarságtudat”. *Sorsunk*, 3–4 (1943–1944): 730–738., 836–844.; 891–895. és 34–42.
- 22 Lásd még Szabó, Stefan, „Stefan Werbóczy 1455(?)–1541.” (Ungarische Bildergalerie.) *Pester Lloyd*, 1944. február 13.: 11–12.
- 23 Szekfű Gyula, „A nemzetiségi kérdés rövid története.” in uő, *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről.* Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1942. 85–177 (Újból megjelent in Erős Vilmos (szerk.), Szekfű Gyula, *Nép, nemzet, állam.* Budapest: Osiris, 2002. 476–546.)
- 24 Lásd erről legújabbban Erős Vilmos, „Szellemi történet versus népiségtörténet. (Szekfű Gyula és Szabó István különböző értelmezései a nemzetiségek magyarországi történetéről az 1940-es évek elején.)” *Történelmi Szemle*, 61(2019)3.: 479–498.
- 25 Uo.
- 26 Szabó István, „Parasztságszemléletünk alakulásáról.” Közli Kósa László, *Protestáns Szemle*, 105(1996) 4.: 309–322.
- 27 Mályuszról újabban lásd Gyáni Gábor, „A kánonromboló Mályusz Elemér választásai.” in *Konzervatív gondolkodók.* (Egy Akadémiai ülészek előadásai.) Szerkesztette: Papp Gábor. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016. 215–229; Vilmos Erős: Ein Wegbereiter der modernen Gesellschaftsgeschichte in Ungarn. Elemér Mályusz (1898–1989) In: *Ungarn Jahrbuch.*, Band 32. (2014–2015). München/Regensburg, 2016. 229–242.
- 28 Mályusz Elemér, *A magyar történettudomány.* Budapest: Bolyai, 1942.
- 29 A szövegben egyértelmű a Szekfűekkel szembeni fokozatos elhatárolódás és a Mályusszal való, szinte tökéletes azonosulás.
- 30 *A harmadik út felé*, 2006. 194.
- 31 *A harmadik út felé*, 2006. 235–249.
- 32 Bél Mátyásról lásd Wellmann Imre, „Bél Mátyás (1684–1749).” *Történelmi Szemle*, 23(1979) 2.: 381–391.
- 33 Beöthy-hez lásd Kiss Endre, „A nemzeti mitológia rekonstrukciójához.” in *Mitoszok nyomában... Mitoszképzés és történetírás a Duna-tájon.* Főszerkesztő: Miskolczy Ambrus. Budapest:

- Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2004. 46–66.
- 34 Lásd Dienes István levele Szabó Istvánnak. MTA KIK Kt., Ms 5440/134. Budapest, 1966. május 7.
- 35 Szabó István: Parasztságszemléletünk alakulásáról.
- 36 *A harmadik út felé*, 2006. 253–256.
- 37 Lásd *A magyar nép története*. Rövid áttekintés. Írták: Heckenast Gusztáv, Karácsony Béla, Lukács Lajos, Spira György. Budapest: Művelt Nép Könyvkiadó, 1951.
- 38 Szabó István Az Országos Köznevelési Tanács Igazgatóságához. MTA KIK Kt., Ms 5438/112. Debrecen, 1947. május 19.
- 39 Lásd a korábbi jegyzetek.
- 40 Az egész Szabó Istváni életmű értelmezése szempontjából is kulcsfontosságúnak tekintem a szóban forgó fejtegetéseket: a népi nemzet gondolatának reprezentánsa itt is kifejti, hogy a nép története önmagában nem a teljes történet, ezt az állam és a nemzet történetével összefüggően kell – szerinte – bemutatni.
- 41 Itt viszont arra mutat rá Szabó (igen szerves összefüggésben az előzőkkel), hogy ez a teljesebb történet nem korlátozódhatna az alsóbb társadalmi rétegek történetére.
- 42 Ez a magyar történelem tehát a nemzeti történelem lenne, beleértve az állam és a „történelmi osztályok” történetét is. A felfogás érvényesül az 1954-es egyetemi tankönyvhöz írt lektori véleményben, amikor Szabó a „történeti Magyarország” fogalmának komolyan vételét kéri számon. Lásd *A harmadik út felé*, 2006. 319–320.
- 43 *A harmadik út felé*, 2006. 256.
- 44 Szabó István, „Az asszimiláció a magyarság történetében.” *Hitel*, 7(1942) 4.: 1–15. Újra megjelent: in Szabó István, *Népiségtörténeti tanulmányok*. /Kisebbségkutatás Könyvek./ Budapest: Lucidus Kiadó, 2005. 125–144.
- 45 Lásd minderről részletesen Erős Vilmos, *Asszimiláció és retorika. (Szabó István: A magyar asszimiláció című tanulmányának rekonstrukciója)*. /Csokonai Disputa Könyvek./ Debrecen: Csokonai Kiadó, 2005.
- 46 Szabó Dezsőhöz lásd például Kovács Dávid, *Nemzetfelfogás és történet szemlélet a 20. századi Magyarországon*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, 2017.
- 47 Szabó István: Az asszimiláció a magyarság történetében.
- 48 Lásd *A harmadik út felé*, 2006. 188. Tehát a munkásosztály, illetve a történelmi materializmus szintén nem hordozója a nemzeti-népi tudatnak. Jászi Oszkár mellett így viszont meg kell említenünk Szabó Ervin nevét is, akire vonatkozhatnak Szabó István e sorai. Vele egyébként harcoss vitákat folytatott Szabó az ötvenes években megjelent Kossuth-tanulmányaiban is.
- 49 Jellemző munka a nép fogalmának érvényesítésére a plebs értelmében Albert Soboul, *A francia forradalom története (1789–1799)*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1963. Soboul munkáját (Morton-éval egyetemben, aki szintén a plebs értelemben használja a nép fogalmát) nagyra értékeli Stefan Berger (with Christoph Conrad): *The Past as History: National identity and Historical Consciousness in Modern Europe*. Basingstoke, UK: Palgrave, Macmillan, 2015. Kritikám erről, lásd Erős Vilmos, „A múlt mint történelem. (Megjegyzések. Stefan Berger könyvéhez.)” *Aetas*, 34(2019) 2.: 148–157.
- 50 Lásd pl. Erős Vilmos, „Utak a népiségtörténethez: Mályusz Elemér és Szabó István.” *Századok*, 147(2013) 1.: 33–62.
- 51 Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski, 1989. Salamon Konrád, *A harmadik út küzdelme. (Népi mozgalom 1944–1987.)* Budapest: Korona Kiadó., 2002; Papp István, *A magyar népi mozgalom története. 1920–1990*. Budapest: Jaffa, 2012.
- 52 Hogy mindennek Szabó István nézeteire milyen vonatkozása volt (illetve, hogy valóban ebben fogható meg a vele kapcsolatos oppozíció, azt világosan bizonyítja az 1948/49-es támadások egy másik szála, amelynek 1952-ben, sőt még 1959-ben is volt folytatása. Itt Szabót azért támadják, mert 1848-ban nem a Táncsics és a Madarász-testvérek által propagált *földosztást*, hanem a Kossuth által (az érdekérvényesítés jegyében) ideálisnak és aktuálisnak tartott *szabad föld* megteremtésére irányuló törekvéseit értékelte pozitívnak. Szabó e nézeteihez még 1952-ben, egy eredetileg a Kossuth-emlékkönyvbe szánt tanulmányában is ragaszkodott, amely végül is (a szövegben zéggelt többfordulós „puhítási” munka ellenére) ott végül nem jelenhetett meg. Lásd Erős Vilmos, „Szabó István és 1848/49.” Illetve Szabad György, „Szabó István a felszabaduló jobbágság földtulajdonlási igényéről.” in *Szabó István Emlékkönyv*, 302–309.
- 53 Lásd mindehhez még (Varga János kutatásaira is utalva) és megkérdőjelezve a Pach Zsigmond Pál által is képviselt s a fentiekkel a legszorosabb összefüggésben álló „elkanyarodás” elméletét Gyáni Gábor, „Érvek az elkanyarodás elmélete ellen.” in uő, *Történetdiskurzusok*. Budapest: L’Harmattan, 2002. 241–248.
- 54 Szabó István, „Jobbágság-parasztság. Terminológia, fogalom, társadalomszerkezet.” *Ethnographia*. 76(1965) 1–2.: 10–31. Valamint Erős Vilmos, *Populus, plebs, rusticus*. (Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete.) Budapest: Ráció Kiadó, 2020. (Megjelenés alatt.)
- 55 Szabó István, „A jobbágy megnevesítése.” *Turul*, 55(1941): 11–21.
- 56 Szabó István, *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágság korában*. Budapest: MTA, 1947.; Uő,

- „Magyarország népessége az 1330 és 1526 évek között.” in *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.: 63–113.
- 57 Szabó István, „Hanyagló jobbágyság a középkor végén.” *Századok*, 72(1938) 1.:10–59.
- 58 Lásd minderről újabban Vilmos Erős, *The Persecutions of a “Bourgeois Historian”*.
- 59 Szabó István előadása a tanyáról az 1960-as években lásd *A harmadik út felé*. 386–389.
- 60 Szabó István, „A debreceni tanyarendszer kialakulása.” *Föld és Ember*, 9(1929) 5.: 214–244. Uő, „Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években.” in *Agrártörténeti Tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Budapest: Tankönyvkiadó, 1960. 139–207. Lásd mindezekről legújabban Erős Vilmos
- „Populus, plebs, rusticus. Parasztság és kapitalizmus. (Szabó István életművének utolsó évtizede.)” *Valóság*, 63(2020) 4.: 62–93.
- 61 Für, „Bevezető”; Balogh, „Alkotás és tudományszervezés a politika szorításában.” Illetve 19. sz. láb. a korábbiakban.
- 62 Lányi Gusztáv, *Magyarság, protestantizmus, társaslélektan... Hagyomány és megújulás konfliktusa Karácsony Sándor életművében*. Budapest: Osiris, 2000.
- 63 Lakatos László, *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum, 1996.; Kovács Gábor, „Szokásszerű és okszerű társadalom.” *Világosság*, 41(2000) 2.: 3–21; Uő, „Harmadik utas magyar gondolkodók.” *Liget*, 15(2002) 8.: 64–75.

Rövidítések:

MTA KIK Kt.: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár

